

ДИТИНСТВО В РАДЯНСЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІ

30–60-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі аналізу дитячого кінематографу 30–60-х років ХХ століття розкриваються особливості дитинства в Радянському Союзі, місце дітей у суспільстві, значення сім'ї та школи у їхньому вихованні. Подано радянські дитячі кінофільми, які об'єднані в певні групи за хронологічним принципом.

Ключові слова: *дитинство, дитячий кінематограф, навчальні фільми.*

В статье на основе анализа детского кинематографа 30–60-х годов ХХ века раскрываются особенности детства в Советском Союзе, место детей в обществе, значение семьи и школы в их воспитании. Подано советские детские фильмы, которые объединены в определенные группы по хронологическому принципу.

Ключевые слова: *детство, детский кинематограф, учебные фильмы.*

The article is based on analysis of children's cinema 30–60s of the twentieth century and reveals features of childhood in the Soviet Union, the role of children in society, the importance of family and school in their upbringing. It is given soviet children's films, which are combined in certain groups in chronological order.

Key words: *childhood, children's cinema, educational films.*

В умовах постійного розвитку суспільства все гостріше постає завдання поглибленого пізнання проблем дитинства. Причому не тільки його окремих особливостей, індивідуальних і загальних аспектів поведінки, а й розкриття закономірностей, характеру, змісту й структури самого процесу розвитку дитини та дитинства у суспільстві, виявлення прихованих можливостей цього розвитку та встановлення такого його руху до дорослого життя.

Будучи складним, самостійним явищем, дитинство являє собою невід'ємну частину суспільства, виступаючи як особливий узагальнений суб'єкт багатопланових, різнохарактерних стосунків, у яких воно об'єктивно ставить завдання і цілі взаємодії з дорослими, визначаючи напрямок їх діяльності з ними, розвиваючи свій суспільно значущий світ.

Дитинство – це період, який продовжується від народження і до повної

соціальної і, відповідно, психологічної зрілості; це період становлення дитини повноцінним членом людського суспільства [4, с. 21]. Тому не можна вивчати дитинство і його закони без урахування особливостей історичної доби. У цьому найкраще можуть допомогти ті сфери людської діяльності, які в силу своїх можливостей фіксують особливості різних періодів становлення та розвитку суспільства, а відтак і дитинства в ньому. Однією з таких сфер є кінематограф. Кіно володіє багатими ресурсами відображення реальності, фіксує життєві епізоди та виражає суспільну свідомість. Саме тому кінематограф є об'єктом пильної уваги історико-соціологічних та етнографічних досліджень проблем дитинства.

Проблемам дитинства присвячено немало робіт теоретичного та прикладного характеру різних соціально-гуманітарних наук (філософії, психології, соціології, археології, антропології, етнографії, історії культури, літературознавства). У цій галузі працювали такі всесвітньо відомі психологи як Ф. Ар'єс, Дж. Уотсон, В. Штерн, К. Бюлер, К. Коффка, К. Левін, А. Валлон, З. Фрейд, Е. Шпрангер, Ж. Піаже, В. Бехтерев, Д. Узнадзе, С. Рубінштейн, Л. Виготський, А. Лурія, А. Леонтьєв, П. Гальперін та ін. Дитяче кіно досліджували Л. Аркус, А. Бєсчасна, І. Васильєва, Л. Кабо, Є. Марголіт, Л. Нефедова, Л. Соловйова, К. Парамонова. Але досліджень, у яких кінематограф є основою для вивчення дитинства, небагато. Тому в цій статті простежимо особливості дитинства як важливого періоду в житті кожної людини на основі радянського кінематографу. Нашу увагу привертають 30-60-ті роки, що на думку кінознавців, є одним із найпродуктивніших періодів радянської дитячої кіноіндустрії.

Термін «дитинство» використовується широко, багатопланово та багатозначно. Дитинство в індивідуальному варіанті – це, як правило, стійка послідовність актів дорослішання людини. В узагальненому – сукупність дітей різного віку, що становлять «недорослий» контингент суспільства [1, с. 32].

У філософській, педагогічній, соціологічній довідковій літературі немає точного визначення поняття «дитинство». У психологічному словнику є визначення дитинства як терміна, що означає 1) початкові періоди онтогенезу (від народження до підліткового віку); 2) соціокультурний феномен, що має свою історію розвитку, конкретно-історичний характер, на який впливають конкретні соціально-економічні та етнокультурні особливості суспільства [4, с. 56].

М. Осоріна в книзі «Таємничий світ дітей в просторі світу дорослих» (2000 рік) відзначає, що будь-яка людська культура обов'язково несе в собі модель світу, створену даною етнокультурною спільністю людей [9, с. 43]. Ця модель втілена в міфах, відображена в системі релігійних вірувань, відтворюється в обрядах та ритуалах, закріплена в мові тощо. Таку модель світу дитина, з одного боку, отримує від дорослих, активно засвоює із культурно-предметного та природного середовища, з іншого боку, активно будує сама, в певний момент об'єднуючись в цій роботі з іншими дітьми [9, с. 43]. Детально таку модель можна простежити у творах літератури, мистецтва і, звичайно, кіно.

Беручи за об'єкт нашої дослідницької уваги кінематограф, варто пояснити, що означає це поняття. Взагалі *кінематограф* – це галузь людської діяльності, що полягає в створенні рухомих зображень [6, с. 6]. Він був винайдений ще в ХІХ столітті, але до цього кінознавці не виробили єдиної системи кіножанрів. Так, у «Большой советской энциклопедии» виділяється три найбільші класи серед всього різноманіття фільмів: *документальне кіно*, *наукове* та *художнє* (його ще називають ігрове) [3, с. 189]. Натомість у «Енциклопедичному словнику» замість трьох основних класів виділяється всього два: документальне (неігрове кіно) та художнє (ігрове) [6, с. 199]. У цьому випадку наукове кіно є жанром документального.

Незважаючи на таку неоднозначність у поділі кінострічок навіть на основні класи, практично всі кінознавці погоджуються, що не існує єдиного загальноприйнятого набору жанрів (як, наприклад, в живопису), за яким можна було б точно класифікувати всі фільми. Крім того, більшість стрічок сміливо можна віднести до більш ніж одного жанру. Ми не будемо заглиблюватися в тонкощі жанрових визначень, об'єктом дослідження візьмемо усі фільми, в яких зображуються діти. Особливу увагу акцентуємо на навчальних фільмах, які можна використати при вивченні різних дисциплін.

Кіно – це наймолодше з мистецтв, але воно вже давно визнане одним із найважливіших засобів впливу, що здатне орієнтувати багатьох людей в їхньому житті [8, с. 21]. Радянський кінематограф створив багато фільмів, у тому числі і навчальних, в основу яких покладено зображення дитинства. Звичайно, такі стрічки відрізняються від наукових фільмів з хімії, фізики чи біології, що за своєю суттю в більшості випадків є документальними, а не ігровими (тобто побудованими на грі акторів). Навчальне ж кіно, в основі яких зображення дитинства, може бути й ігровим, і документальним, кадри якого зняті за реальних обставин. Як правило, такі фільми використовуються педагогами при вивченні предметів суспільно-гуманітарного циклу, а також у позакласній та позашкільній виховній роботі.

Досліджуючи дитинство в радянському кіно, ми беремо за основу фільми 30–60-х років, що несуть у собі дух певної історичної доби – Радянського Союзу. Гуманітарні дослідження цього часу дозволяють зробити висновки про ставлення до проблем дитинства у суспільстві в цілому. Так, економічна криза 30-х років та друга світова війна зробили дитину, перш за все, сиротою та жертвою насилля, часто – героєм, що допомагає дорослим боротися з ворогом [2, с. 22]. Така позиція була характерною до другої половини ХХ століття. Із цього часу образи дітей символізують будівників комуністичного суспільства, громадянин Батьківщини.

Суспільство протягом усього радянського періоду було ідеологічно забарвлене, що чітко протягується у більшості фільмів. Так, в анотованому каталозі фільмів «Кіно – школі», що був виданий у 1987 році на допомогу навчальній програмі, навіть в назвах деяких розділів відчувався вплив ідеології: «Воєнно-патріотичні фільми», «Інтернаціональна дружба», «Кіноленініана. Історико-революційні фільми». У цілому каталог побудований за тематичним принципом. Кожний розділ містить вичерпний перелік фільмів,

що можуть бути використані на уроках, коротку анотацію та список людей, що над ним працювали (тільки у художніх фільмах). Простежимо особливості дитинства, що постає у радянських кінофільмах, об'єднавши їх в певні групи за хронологічним принципом.

Характерною рисою дитинства, зображеного у фільмах, є патріотизм. Згадаймо передвоєнні фільми для юнацтва: «Біліє парус самотній» В. Легошина (1937 р.), «Брат героя» М. Донського (1940 р.), «Тимур та його команда» О. Разумного (1940 р.) [7]. У цих фільмах, що часто використовувалися в навчальному та позанавчальному процесі, в яскравих фарбах змальоване життя радянських дітей. Примітна особливість: хлопці та дівчата відчують себе щасливими і точно знають, кому повинні бути вдячні за своє радісне дитинство.

Варто відзначити, що, незважаючи на те, що фільми і носили ідеологічне забарвлення, але водночас учили підлітків загальнолюдським цінностям. Герої-діти, змальовані у них, володіли найвищими людськими якостями: товариськість, самопожертвовність, вірність обов'язку, любов до рідної землі тощо. До речі, навіть у воєнні роки, коли виробництво фільмів, в тому числі для дітей, скоротилося, кіно, залишалось форпостом ідеології. Практичним духом були проникнуті навіть кіноказки воєнного часу («Чарівне зерно», 1942, реж. Ф. Філіппов; «Кощей Безсмертний», 1945 р., реж. А. Роу) [7].

Окремою категорією навчальних фільмів радянського періоду першої половини ХХ століття є також різноманітні за жанром, вільні від ідеологічних штампів фільми для дітей: науково-фантастичні («Космічний рейс», 1936 р., реж. В. Журавльов), пригодницькі («Джувльбарс», 1936 р., реж. В. Шнайдеров; «Діти капітана Гранта», 1936 р., «Острів скарбів», 1938 р., реж. В. Вайншток), екранізація творів класики («Дитинство Горького», 1938 р., «В людях», 1939 р., «Мої університети», 1940 р., реж. М. Донський), кіноказки («Новий Гуллівер», 1935 р., реж. А. Птушко; «По щучому велінню», 1938 р., «Василіса Прекрасна», 1940 р., реж. А. Роу) та ін. У них теж змальоване дитинство, але не радянське. Такі фільми використовувалися на уроках російської та зарубіжної літератури, для ілюстрації твору, що вивчався.

По закінченню Великої Вітчизняної війни збільшилося виробництво фільмів героїко-патріотичної та пригодницької тематики для дітей та юнацтва («Син полку», 1946 р., реж. В. Пронін; «У них є Батьківщина», 1950 р., реж. В. Журавльов; «Чук і Гек», 1953 р., реж. І. Лукінський; «Першокласниця», 1948 р., реж. І. Фрез) [7].

Початок «ери Хрущова» і політичний курс ХХ з'їзду партії, пов'язаний із «десталінізацією» суспільного та культурного життя, вплинули і на кіномистецтво. Але зміни назрівали і в свідомості кінематографістів. Певні постулати соціалістичного реалізму, що, звичайно, впливали і на спосіб зображення дитинства, підлягали переосмисленню. Зокрема, соціальний склад персонажів помітно демократизувався. Завдяки цьому у фільмах з'являлися і образи дітей найнижчих соціальних верств [11, с. 321].

Справжній розквіт дитячого кінематографу, зокрема, навчального,

приходить на період 1960-х – першої половини 1980-х років. Це значною мірою пов'язано з тим, що художня література відкривала все нові й нові імена і щедро ділилася з кінематографом прекрасними першоджерелами [5, с. 211].

Новий етап у розвитку дитячого кінематографу почався зі створення в 1959 році на студії «Мосфільм» об'єднання дитячих та юнацьких фільмів «Юність» із приходом туди молодих режисерів. Очолили «Юність» режисер А. Птушко і, пізніше, А. Хмелик [10, с. 43]. У той час дитяче кіно стало авторським в повному смислі цього слова. Воно не вичерпувалося сюжетом і не вкладалося в готові моралізаторські схеми. Це дозволяло, зображуючи дитинство, ставити перед глядачами гострі соціальні проблеми. Частіше починають зображувати шкільний світ та його суперечності, дорослішання дітей, перше кохання. Висуваються проблеми особистості, лідерства, неповторність і незамінності людини. Чим сміливіше дитяче кіно ламало попередні художні та ідеологічні рамки, тим більше недитячі питання воно ставило. Фільми дитячо-юнацької тематики випереджали доросле кіно, першими піднімаючи гострі теми, говорячи відверто про наболіле [10, с. 49].

Одна з провідних тенденцій в дитячому кіно початку 1960-х років – сприйняття світу «очима дитини» [8, с. 32]. Це дозволяло, як ніколи до того, реалістично показати радянське дитинство. Так, герой фільму Г. Данелія та І. Таланкіна «Сергійко» (1960 р.) за однойменною повістю В. Панової – зовсім маленький хлопчик. Кіно змальовує життя двору та вулиці, людські обличчя та характери по-новому. Неупереджений дитячий погляд фіксує те, що лишається непомітним для звичайного стереотипного спостереження. Це реальний світ і реальне дитинство у ньому [8, с. 39].

Характерно, що майже в кожній республіці з'являлася картина, де спостереження велося очима дитини: «Діти Паміру» в Таджикистані, «Ти не сирота» в Узбекистані, «Небо нашого дитинства» в Киргизії, у Білорусії – альманах із кількох новел про дітей (найвідоміша – «Зірка на пряжці» В. Турова) [6].

Поступово у зображеному в кінематографі дитинстві відчувається тиск на ті явища радянського життя, які в майбутньому отирають назву «негативні» [10, с. 32]. Майже у всіх фільмах, героями яких були діти, вирішуються проблеми переважно морального характеру: «Друг мій, Колька!» О. Мітти і О. Салтикова (1961 р.); «А якщо це кохання?» Ю. Райзмана (1961 р.); «Дика собака Дінго» Ю. Карасіка (1962 р.); «Дзвонять, відчиніть двері!» О. Мітти (1966 р.); «Дівчинка та луна» (1965 р.) А. Жебрюніса та ін. Так, дитинство, якому набрид формалізм та рамки, постає у фільмі «Друг мій, Колька!». Герой Колька Снегірьов – зухвалий, незалежний, непокірний, здатний демонстративно піти із нудного, заформалізованого піонерського зібрання і навіть створити альтернативну «таємну організацію трієчників». Його виганяють із піонерів і ставлять питання про виключення зі школи. Але діти, вожатий та педагогічний колектив захищають Кольку. Уперше в дитячому кінематографі постає образ бунтаря проти заідеологізованих необґрунтованих норм суспільства [10, с. 39].

Як бачимо, дитинство в радянському кіно часто нагадує модель дорослого життя. Тут постають складні, здавалося б недитячі, моральні колізії. Так, в основі фільму Ю. Райзмана «А якщо це кохання» (1961 р.) лежить непроста проблема. Школярі Борис та Ксенія пов'язані світлою та ніжною дружбою, яка, можливо б, могла перерости в серйозне почуття, якби проти них не постали любителі вмішуватися в чужі справи, моралісти-ханжі, вихователі, що люблять повчати. Вони гублять любов і ламають долі підлітків. Зображене у цьому фільмі дитинство ніби сигналізувало про обмеженість та озлобленість недалеких людей [8, с. 65].

Варто відмітити, що дитинство у радянському кінематографі часто було своєрідною алюзією на реалії суспільного масштабу. Так, у середині 1960-х років з'явилася нова форма кіно мови – сатиричні. У цей час вийшла комедія «Ласкаво просимо, чи стороннім вхід заборонений» (режисерська дипломна робота Е. Клімова, 1964 р.) [6, с. 45]. У цьому фільмі за простими істинами прихований інший шар – шар натяків, призначений не тільки дітям, але і дорослому глядачу. Дитинство зображується за допомогою зразкового табору, де діти урочисто оголошені господарями, але по суті не можуть і кроку ступити за власним бажанням. За своєю суттю фільм став сатирою на заідеологізованість та заформалізованість тодішньої радянської дійсності. Піонерський табір символізував СРСР, а прізвище головного героя – Іннокін – натяк на його інакомислення.

Хоча вищеназвані фільми йшли в основному на дитячих сеансах або використовувалися на уроках, це були вже не просто «дитячі» фільми і навіть не просто фільми так званого «авторського» кіно. Це був доказ розладу стрункої колись ідеологічної моделі, її невідповідності реальності. Дитинство, зображене у стрічках, відкрито демонструвало недоліки системи виховання, але не пропонувало реальних шляхів вирішення актуальних проблем.

Радянський кінематограф 30–60-х років ХХ століття посідав передові позиції в світовому дитячому кіно. У фільмах поставав світ, який точно відображав дитинство у Радянському Союзі. Дитина стала активним суб'єктом, що створює свій власний суспільний світ. Вона активно обживає свій простір: дім, двір, вулицю, школу. Творить життя, тим самим здійснюючи свою місію – бути дитиною.

Проаналізувавши кінофільми досліджуваного періоду, приходимо до наступних висновків. Радянський кінематограф змальовує дитину, яка в силу історичних та соціальних умов вже не тільки дитина, а людина, людська особистість, що здатна до дорослих учинків. У кіно увага творців прикута скоріше за все, до дітей як до суспільної групи або до суспільної меншості. З одного боку, ця генерація характеризується певним загальним досвідом і цінностями, а з іншого боку, вона неоднорідна. Не існує абстрактних дітей. Є конкретні хлопчики, дівчатка, багаті діти, сільські, міські, хворі, здорові, безпритульні, герої тощо. Кожна з цих груп має свої проблеми, за власними принципами вибудовує своє життя і планує майбутнє.

Змінюється у порівнянні із радянським часом сам простір дитинства.

Дитину в кіно ми бачимо не лише в сім'ї та школі, а й суспільному житті. Дитина в цій сфері поводить себе як дорослі.

Разом із тим у дітей існує власне їхня сфера, відділена від світу дорослих. Вона створена тільки для них, має притаманні тільки їй норми й правила. Такою інституцією є школа. Та часто ця сфера позбавляється своєї самостійності через втручання дорослих.

Дитинство, відтворене у радянському кінематографі, позбавлене захисту та привілеїв. Воно перестає бути просто періодом, що передує дорослості. Діти інтегруються в дорослі структури і мають у них свої завдання: будують власне життя, використовують різноманітні засоби як в сім'ї, так і в школі, пізнають наслідки власних дій, вчаться бути відповідальними. У них все менше дитинства і більше громадянської відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б. Человек как предмет познания / Б. Ананьев. – СПб., 2001. – 276 с.
2. Ариес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом Режиме / Ф. Ариес. – М., 1973. – 312 с.
3. Большая Советская Энциклопедия / [под ред. А. Прохорова]. – М., 1969. – Т. 33. – С. 187.
4. Зеньковский В. Психология детства / В. Зеньковский. – Екатеринбург, 1995. – 297 с.
5. Кабо Л. Кино и дети / Л. Кабо. – М., 1974. – 312 с.
6. Кино: Энциклопедический словарь / [под ред. С. Юткевича]. – М. : «Советская энциклопедия», 1987. – С. 199–200.
7. Кино – школе. Аннотированный каталог фильмов на помощь учебной программе. – Уфа, 1987. – 287 с.
8. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. – М., 1988. – 428 с.
9. Осорина М. Секретный мир детства в пространстве мира взрослых / М. Осорина. – СПб., 2000. – 278 с.
10. Парамонова К. Фильм и дети / К. Парамонова. – М., 1976. – 219 с.
Раззаков Ф. Наше любимое кино. Тайны становятся явным / Ф. Раззаков. – М., 2004. – 301 с.